

A hangosfilm elterjedése és hatása a mozihálózatra Magyarországon

BORSOS ÁRPÁD¹

Abstract

The diffusion of the sound-film and its effect on the network of cinemas in Hungary

The study – comprising some experience from a more extensive research – is an attempt to continue the investigations into the expansion of the motion picture as a cultural and technical innovation in Hungary. It focuses on the following questions:

- How did the appearance of the sound-film reshape the spatial pattern of cinemas?
- How did the innovation wave of the motion picture affect the different levels of the settlement hierarchy?

The diffusion of the cinemas showing silent film in 1929 was very close to the stage of saturation. The cinema as an innovation phenomenon was commonly known. The further expansion seemed to be possible in the rural areas only.

The sound-film enjoyed an extremely rapid diffusion which had redrawn the map of cinemas. The number of cinemas had decreased by 26.1% until 1935. This drop occurred mainly in the rural areas.

Bevezetés

A dolgozat – amely egy tágabb horizontú kutatás része – folytatni kívánja a kulturális (és természetesen műszaki-technikai) innovációként értelmezhető mozi magyarországi térhódításának társadalomföldrajzi megközelítésű vizsgálatát.² Elsősorban arra fókuszál, hogy:

- a hangosfilm megjelenése és elterjedése – más domináns társadalmi-gazdasági folyamatokkal való együttthatás eredményeként – miképpen rajzolta újra a magyar mozi-hálózat térstruktúráját;

¹ PhD-hallgató. PTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Pécs. E-mail: borsosl@t-online.hu

² Az 1929-ig tartó „némafilm” korszakkal a szerző *A magyar mozihálózat kialakulásának társadalomföldrajzi vonatkozásai* c. munkája foglalkozik. – In: PIRISI G. és TRÓCSÁNYI A. (szerk.): *Tanulmányok Tóth Józsefnek a PTE Földtudományok Doktori Iskola hallgatóitól.* PTE TTK FI Pécs, 2005.

– a mozgóképi kommunikációt érintő újabb innováció a településhierarchia egyes szintjeit miként érintette.

A vizsgálat tárgyát elsősorban a működés, az ellátottság ténye vagy hiánya képezi. Jelen állapotában nem terjed ki teljes körűen a szolgáltatás műszaki, technikai jellegzetességeire, pl. a szolgáltatás kizárólag e célra épített, e funkcióra átalakított létesítményben, vagy egyéb funkciójú helyszíneken (kávéház, iskolai tanterem stb.) realizálódik; a vetítőberendezések műszaki paraméterei (áramellátás, a fényforrások típusa stb.).

A kutatás alapját a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal által 1927 és 1935 között végzett adatgyűjtések alapján készült elemzések, a korabeli filmévkönyvek, almanachok, valamint a Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára 1931. c. kiadvány adatbázisa képezte.

Elvi, módszertani kérdések

A magyar mozihálózatra vonatkozó állami adatszolgáltatásra első alkalommal 1927-ben került sor. Az adatfelvételt a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal 1930-ig évente megismételte, majd takarékosági okokra hivatkozva az öt évenkénti mérés mellett döntött. Ennek realizálására a későbbiekben 1935-ben, majd 1941-ben került sor.

Sajnálatos módon az országgyűlésnek benyújtott miniszterelnöki statisztikai munkaterv mellékletét képező 1934/35. évi kérdőív kivételével az adatszolgáltatások anyagának egyetlen elemzésre alkalmas dokumentuma (kitöltött kérdőívek, feldolgozási táblák, összesítések, belső tájékoztatók stb.) sem maradt fenn. Az 1927–1929. évi és az 1935. évi mérések tapasztalatairól a Magyar Statisztikai Szemlében megjelent ugyan egy-egy összegzés, ám ezek adattartalma évenként változó, s – a megyesoros és a lakosságszám alapján megállapított településtípusok szerinti kumulálta adatok kivételével – egymáshoz nem illeszthetők. A statisztikai évkönyvek a megyesoros kumulált mutatók közlése mellett a törvényhatósági jogú városokra jellemző állapotok bemutatására szorítkoznak csupán.

Településsoros információk legfeljebb a működés tényére korlátozva rekonstruálhatók DARVAS Gy. 1927. és 1928. évi elemzésének térképmellékleteire alapozottan. Esetünkben a rekonstrukcióhoz segédletként szolgáltak a filmművészeti évkönyvek – geográfiai és igazgatási pontatlanságai miatt megfelelő kritikával kezelt – adatbázisai, a Rudolf Mosse Rt. által kiadott *Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára*, ill. a magyar királyi belügyminiszter mozgóképüzemek számát településenként meghatározó rendeletei.

Az összehasonlító elemzést esetenként nehezíti az egyes adatszolgáltatásról megjelentetett közlemény (DARVAS Gy. 1928, 1929, 1930; JÁNKI Gy. 1936) által használt terminológia eltérő tartalma (működő mozi, szünetelő mozi), az adatfelvétel időpontjának (hónap, nap) eltérése. Ezekre az elemzés során konkrétan utalni fogunk.

Előzmények

A kutatás tapasztalatai szerint a mozi magyarországi térhódításának trendje az első világháború kitöréséig az európai centrumterületekkel teljes szinkronitást mutatott (Borsos Á. 2005). Am a kiegyezés óta tartó gazdasági fejlődési folyamatnak, amely a magyar nemzetgazdaságot modernizálta, már az első világháború alatt vége szakadt. A versailles-i békeszerződés eredményeként a gazdasági növekedés vidéki magterületeit képző ellenpólusok (Arad, Kassa, Kolozsvár, Nagyvárad, Pozsony, Temesvár, Zágráb) elszakadtak az anyaországtól, az organikus centrumtól, Budapesttől (FRISNYÁK S. 1999). A mozihálózat esetében ez a vidéki hálózat 60%-ot meghaladó részének elvesztését jelentette (1. táblázat).

1. táblázat. A versailles-i béke hatása a vidéki magyar település- és mozihálózatra

Településtípus	A békeszerződés előtti állapot			A békeszerződés utáni állapot		
	Települések száma	Mozival rendelkezők	Mozik száma	Települések száma	Mozival rendelkezők	Mozik száma
Törvényhatósági jogú város	26	26	76	11	11	28
Rendezett tanácsú város	112	97	141	32	31	54
Egyéb község	12 313	393	453	3424	155	174
<i>Összesen:</i>	<i>12 451</i>	<i>516</i>	<i>670</i>	<i>3467</i>	<i>197</i>	<i>256</i>

Forrás: KÁRMÁN B.–PÉK D. 1919. és GYALAY M. 2005 alapján saját számítás.

Az 1920-as évek belső válságai – terület-, természeti erőforrás-vesztés, infrastuktúra rendszerének szétesése, a termelés szervezetlensége, pénzromlás, áru-és tőkehiány, éhínség stb. – mellett és ellenére a viszonylag lassú konszolidáció éveiben a magyar mozihálózatban jelentős expanzió érzékelhető. A gazdaság általános tőkehiánya következtében a mennyiségi növekedés nem annyira az új, erre a célra tervezett létesítmények építésében, mint a legkülönbözőbb kompromisszumokat tartalmazó átalakítások, ill. egyéb célú létesítmények igénybe vételével realizálódott. Ez a módszer a magyar mozihálózat fejlesztésének a későbbiekben – még az 1950–1960-as években – is jellemző vonása maradt. Negatív következményei az későbbiekben, a műszaki-technikai, kényelmi berendezések iránti igényesség és szükségserűségek növekedésével már-már a kezelhetetlenség mértékéig jelentkeztek.

A békeszerződéstől a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal által 1927-ben végrehajtott első hivatalos adatgyűjtésig terjedő időben a megmaradt országterületen a mozik száma szinte megkétszereződött (2. táblázat).

Számszerűségében nem volt változás a törvényhatósági jogú városok esetében. Lényeges, 50%-os gyarapodás regisztrálható a megnövekedett számú rendezett tanácsú városokban, ezt meghaladó mértékű, közel 75%-os volt a gyarapodás a községekben.

2. táblázat. A magyar mozihálózat település specifikus jellemzői 1927-ben

Település típusa	Mozival rendelkező települések			Mozik száma	Látogatók száma, 1000 fő
	száma	aránya, %			
Törvényhatósági jogú város	10	10	100,0	28	n. a.
Rendezett tanácsú város	45	44	97,8	81	n. a.
Község	3417	279	8,2	303	n. a.
Vidék összesen	3472	333	9,6	412	13 420
Főváros (Budapest)	1	1	100,0	89	12 496
Összesen:	3473	334	9,6	501	25 916

Forrás: Statisztikai Szemle adatai és saját számítás.

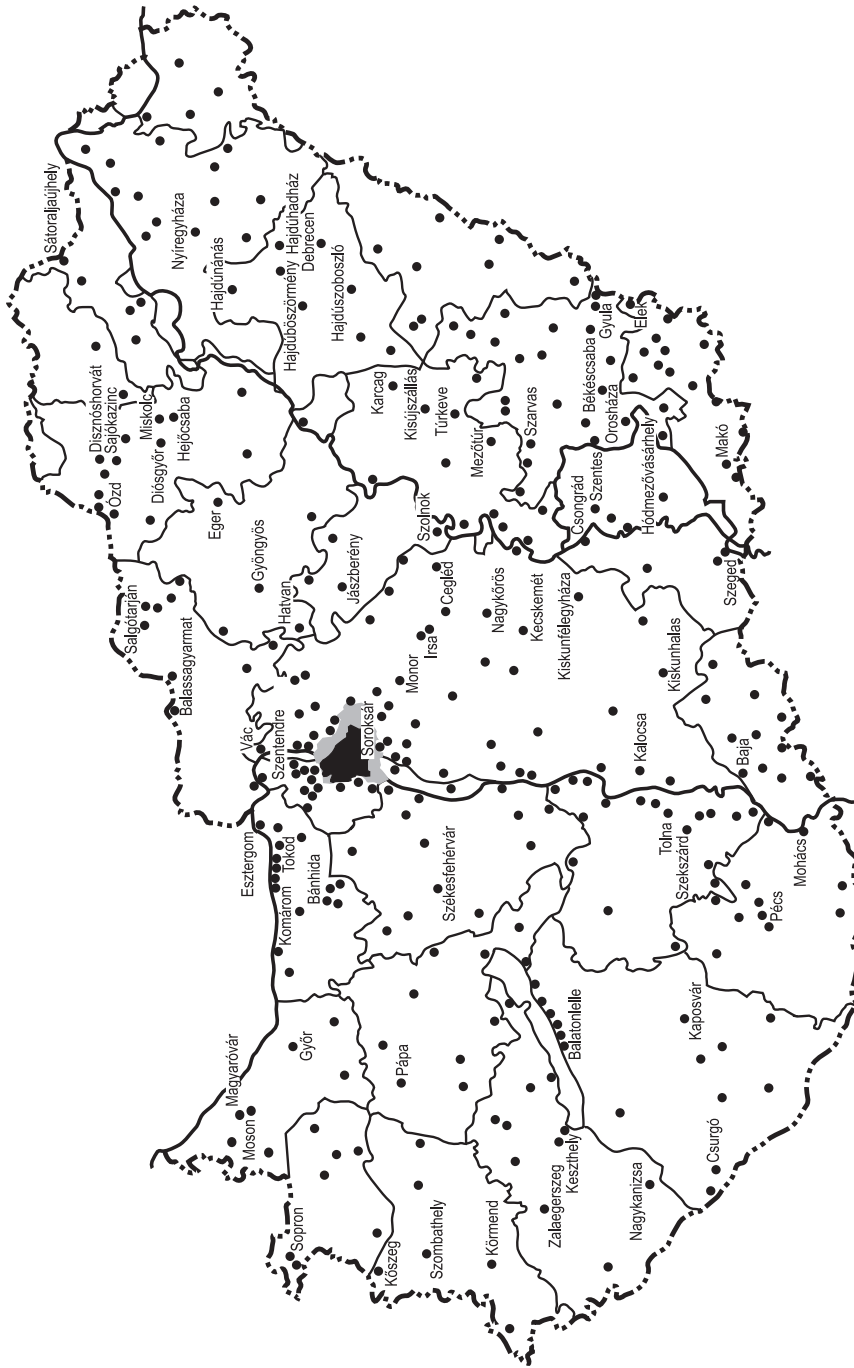
A működő üzemek területi szóródása meglehetősen egyenetlen volt (1. ábra). Kiugróan magas sűrűsödés érzékelhető a fővárosban s a közvetlen vonzaskörzetében található 30–35 településen. Itt koncentrált az egész magyarországi hálózat mintegy 30%-a. Az ország Ny-i megyéiben (Győr-Moson-Pozsony, Sopron, Vas) jóval kevesebb településen pergett film a vásznon, mint a DK-i részeken (Békés, Csanád-Arad-Torontál).

A településhierarchia csúcsán lévő városok (főváros, törvényhatósági jogú, ill. rendezett tanácsú városok) közül csupán Veszprémben (rendezett tanácsú város), a tízezernél több lakossal bíró községek közül Kunhegyesen (község) nem volt mozi az adatszolgáltatás időpontjában.

A hangosfilm megjelenésétől 1935-ig

A hangosfilm 1929. évi megjelenése a magyar mozihálózatot – az innovációk terjedésének Rogers-i és Windhorst-i elmélete szerint (RECHNITZER J. 2002) – fejlődésének utolsó, diffúziós fázisában, a telítődés szakaszában érte. Az 1927. és 1929. évi statisztikai adatok (3. táblázat) összevetéséből kiténik, hogy a némafilm korszak utolsó két esztendejében országosan érzékelhető 10–11%-os hálózat-növekedés elsősorban a perifériát képező rurális térségekben realizálódott. Az 5 ezer lélekszám alatti községekben 23,8%-os, az 5–10 ezer lakosú településeken 9,7%-os növekedés mérhető. Ugyanez a folyamat 17%-os mértékben érzékelhető a 20–50 ezer lakosságú kategóriában, ill. az országos átlag felét (5,6%-ot) produkáló fővárosban. Egyéb esetekben stagnálás, ill. csökkenés következett be.

Mindebből a mozira is joggal vonható le a következtetés: az innováció eljutott a potenciális felhasználókhoz, az újonnan belépő késlekedők részesevé fokozatosan csökkent. A fejlődés áttolódott a perifériákra. Összességében teljesen elfogadottá, ismertté vált, a szolgáltatás igénybe vétele megszokottá,

1. ábra. A működő mozival rendelkező települések 1927-ben (szerk. Borsos Á., 2006). Forrás: Magyar Statisztikai Szemle
Settlements having active cinemas in 1927. (ed. by Borsos, Á., 2006). Source: Hungarian Statistical Review

3. táblázat. A magyarországi mozihálózat jellemzői 1927-ben és 1929-ben

Településkategória, fő	Az üzemelő mozik száma		A változás mértéke, %	Látogatók száma, 1000 fő		A változás mértéke, %
	1927	1929		1927	1929	
1000 alatt	5	6	+20,0	38,0	43,1	+13,5
1001–2 000	27	32	+18,1	163,0	135,6	-16,8
2001–5 000	119	145	+21,8	1327,0	935,1	-29,5
5001–10 000	103	113	+9,7	1743,0	1607,8	-7,8
10 001–20 000	75	72	-4,0	2331,0	2497,0	+7,1
20 001–50 000	53	62	+17,0	3618,0	3944,0	+9,0
50 001–100 000	20	20	0,0	1616,0	1989,9	+23,1
100 000 felett	10	11	+10,0	2584,0	1425,8	-44,8
Budapest	89	94	+5,6	1249,0	9953,3	-20,3
Összesen:	501	555	+10,8	25916,0	22531,7	-13,1

Forrás: DARVAS Gy. 1928., 1929., 1930. alapján saját számítás.

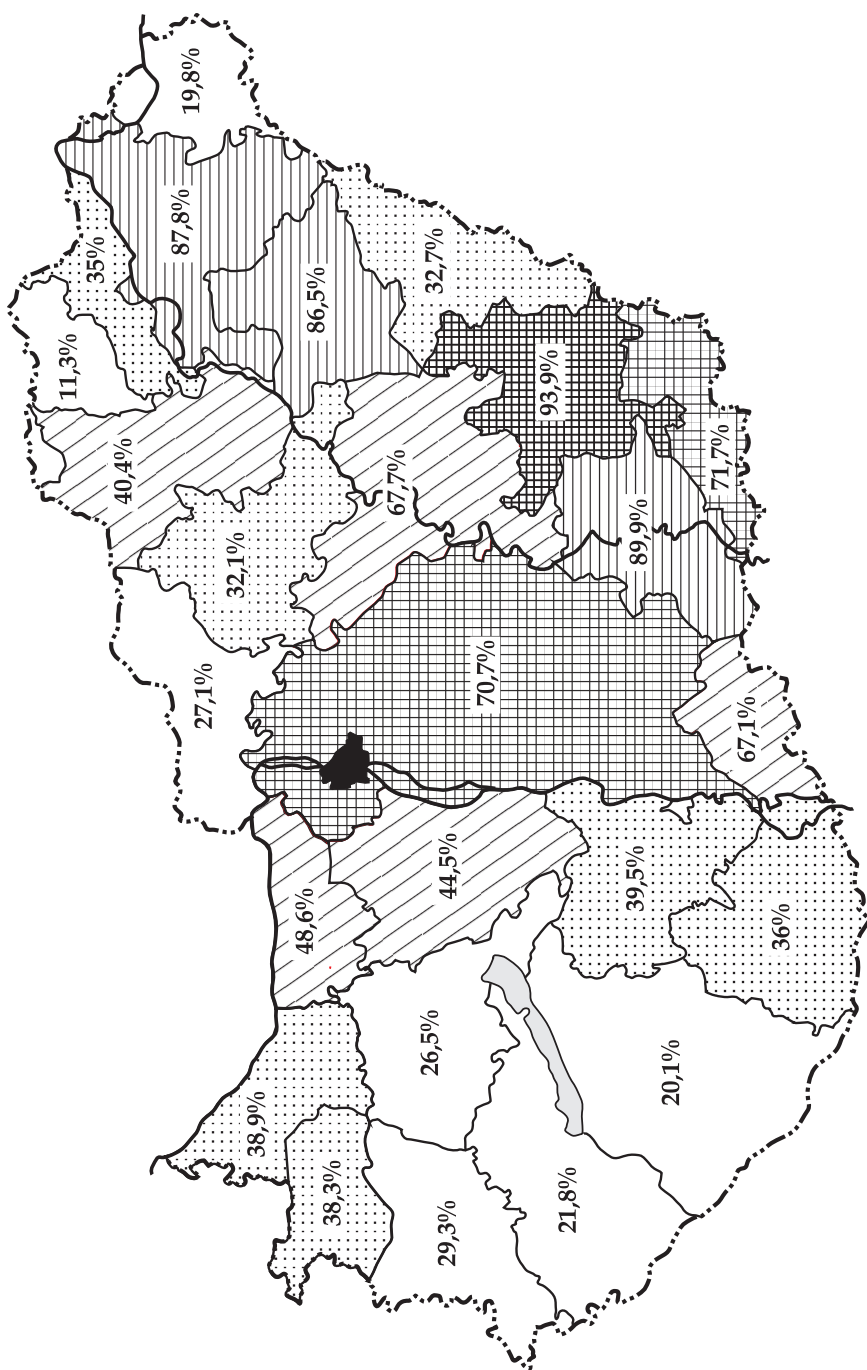
természetessé lett (RECHNITZER J. 2002). A társadalmi-gazdasági életbe történt szerves beépülés tényét mi sem illusztrálja jobban, mint az állami adatszolgáltatás rendszerének kiterjesztése a filmszínházakra: „A M. kir. Központi Statisztikai Hivatal – honorálva a mozgóképnek mind pedagógiai, mind általános népművelési szempontokból nem vitatható nemzetnevelő mivoltát és egyúttal a mozgóképezemeknek, mint gazdasági tényezőknél jelentőségét – kulturisztikai állandó adatgyűjtési körét 1927-ben a mozgóképezemekre vonatkozó adatok gyűjtésével bővítette” (DARVAS Gy. 1928).

A korábbiakban említett telítődés/túltelítettség tényére utal, hogy a hálózat 10–11%-os növekedése mellett a nézőszám erőteljesen, 13,1%-kal csökkent, nem egyszer a bővüléssel jellemezhető település kategóriákban, de legszembetűnőbbben a két 100 ezer lakos feletti régióközpontban (Debrecenben és Szegeden 44,8%-kal), ill. a fővárosban (20,3%-kal).

Viszonylag könnyű lenne a látogatószám csökkenését kizárólag a világgazdasági válság életszínvonalra gyakorolt hatásának, ebből fakadóan a fogyasztási szokások átstrukturálódásának számlájára írni. Csakhogy a hálózatfejlesztés pozitív tendenciája mellett a nézőszám csökkenése már 1928-ban is érzékelhető volt. Ez esztendőben ugyanis 524 működő filmszínházban már csak 23 325 750 belépőjegyet váltottak.

Összességében 1929-ben hazánk lakosságának 55,8%-a (a vidéki lakosság 50%-a) lakhelyén járhatott moziba. A hálózat területi jellemzőit vizsgálva tapasztalható, hogy az átlag mögött rendkívüli szélsőségek húzódtak meg. A megyék többsége, szám szerint 17, az országos (és a vidéki) átlag alatti ellátottsági mutatóval rendelkezett (2. ábra).

A jelenség nagy biztonsággal a településszerkezetre is vezethető vissza. A legalacsonyabb ellátottság általában az aprófalvas megyékben érzékelhető. E településkategóriában ugyanis a gazdasági racionalitás mellett a belügy-

2. ábra. A megyék mozi-ellátottsága a lakosság százalékában, 1929-ben. (szerk. Borsos Á. 2006). Forrás: DARVAS Gy. 1930
 Cinema provision of counties in percentage of the population in 1929. (ed. by Borsos, Á. 2006). Source: DARVAS, Gy. 1930

miniszter tilalma is lehetetlenné tette a szolgáltatás működtetését. A szélső értékeket Békés (93,3%) és Abaúj-Torna megye (11,3%) képviselte. Erőteljes sűrűsödés (12 megye) a 20–40%-os ellátottság között érzékelhető, grafikus ábrázolás esetén itt található a görbe maximuma.

A lokális szintet vizsgálva a vetítőegységek koncentrációja Budapesten (94 mozi) és vonzaskörzetében volt a legerősebb. Az igazgatásjogilag még önálló, de a közéletben, a köznapi szóhasználatban már Nagy-Budapesthez sorolt 21 településből – Alag és Albertfalva kivételével – 19-ben további 43 létesítmény működött. A legtöbb mozival Debrecen (7), valamint Pécs, Kispest, Pesterzsébet és Újpest (5–5), továbbá Szeged, Esztergom, Cegléd és Rákospalota (4–4) rendelkezett. A 320 mozival rendelkező községek zömében 1, 18-ban 2, további kettőben pedig 3 létesítményt rögzített az adatfelvétel. Amíg a törvényhatósági jogú városokra a kettő vagy több játszóhely volt a jellemző, a megyei városok az átmenet jegyeit mutatták, mintegy érzékeltetve a közöttük lévő formai és funkcionális különbségeket. E településkategória többségében (24 város) egyetlen filmszínház szolgálta az érdeklődő közönséget, 9 városban kettő, de a már említett Cegléden, Esztergomban, Rákospalotán, ill. Kispesten, Pesterzsébeten, Újpesten 4–4, ill. 5–5.

Amíg népességszámon alapuló klasszifikáció adatai (3. táblázat) a magasabb lélekszámú települések – mint felvevő piac – telítődését és a működtethetőség alsó határát (2–5 ezer lakos) egyaránt jelzik, a mozi és a városiasodás/városiasodottság kapcsolatának megítélését segíti a funkcionális településhierarchia szempontrendszer szerinti megközelítés. E célra BELUSZKY P. 1930-ra vonatkozó városhierarchia modellje (BELUSZKY P. 1973) az időbeli egybeesés okán a legalkalmasabb. E tipológia szerint a városhierarchia legmagasabb szintjein, a regionális központok, a megyeszékhely szintű városok, valamint a középvárosok mindegyikében működött mozi, annak fejlettségi szintjétől (teljes, részleges vagy hiányos) függetlenül.

Az egy város – egy mozi modell a részleges középváros kategóriában jelenik meg, a fölötte lévő hierarchiaszinteken a több mozi fordul csak elő. A kisvárosok (járási székhely típusú városok) körében már fejlettségi szinttől függetlenül található mozihányos település, zömük a csoport alsó szegmensébe (részleges járási székhely) tartozik pl. Zirc, Rakamaz, ill. Lengyeltóti, Letenye, Edelény, Igal, Rétság, Dabas. A felsőbb szintű funkciókkal is rendelkező elemi központokban a hiány mind gyakrabban jelentkezik, pl. Pannonhalma, Tét, Encs, Létavértes, Hajdúsámson, Baktalórántháza, Vál.

Összességében a funkcionális szempontból ugyan városnak minősülő, de különböző fejlettségi szintet képviselő településeken – beleértve Nagy-Budapestet is – összpontosult 1929-ben a magyar mozihálózat 57,5%-a. A rurális térségekben működött a játszóhelyek 42,5%-a. E tény arról tanúskodik, hogy a mozi túllépett a jellegzetesen városi funkciójú intézmény típusán, besorolódott a „lefelé vándorló funkciók” csoportjába, s egyben jelezte az érintett

falusias településeken a magasabb, a városihoz tendáló életminőség egy elemének meglétét. Alapellátási funkcióvá minősülésről – amely az 1950–1960-as években nem versenypiaci körülmények között, hanem ideologikus indítástól valósult meg – ennek ellenére nem beszélhetünk. Az ok egyszerűen a tömegesség hiánya. A magas százalékos érték mögött lévő elemszám ugyanis a falusias települések 10%-át sem érintette.

Arról, hogy a mozi milyen mértékben épült be a társadalmi-gazdasági élet intézményrendszerébe, az általa nyújtott szolgáltatás, amelyik funkcionális hierarchiaszintre jellemzőnek minősíthető, további adalékokkal szolgálhatnak a működés és a kihasználtság lokális jellemzői (4. táblázat).

4. táblázat. A mozik és a látogatók megoszlása településkategóriánként, 1929-ben

kategóriája lélekszám szerint	A települések		A működő mozik	A látogatók
	számának	népességének		
	aránya az összesből, %			
1000 alatt	49,9	10,9	1,1	0,2
1001–2000	25,1	13,9	5,8	0,6
2001–5000	17,0	20,3	26,1	4,2
5001–10 000	4,7	12,3	20,4	7,1
10 001–20 000	1,9	10,0	13,0	11,1
20 001–50 000	1,0	11,5	11,1	17,5
50 001–100 000	0,3	6,5	3,6	8,8
100 000 felett *	0,05	2,9	2,0	6,3
Budapest	0,03	11,6	16,9	44,2

* Budapest nélkül.

Forrás: DARVAS GY. 1930., KSH és saját számítás.

Az adatok tanúsága szerint a magyar településhálózat 92%-án, ahol a népesség 45,1%-a élt, a működő mozik 33%-a a nézők 5%-át vonzotta. Mindebből nyilvánvalóan következik, hogy a mozi – mint több más szolgáltatás – stabil működése feltételez egy bizonyos állandó népességkoncentrációt, amely folyamatosan teremti elő (reprodukálhatja) a fennmaradáshoz szükséges és elégséges fizetőképes érdeklődői kört. Ez volt ugyanis a társadalmi alapja annak, hogy a mozi az egyszeri, eseti kíváncsiságot felkeltő vásári mutatvány kategóriából az újdonsággal szolgáló, majd az igényes szórakoztatás fázisain keresztül a kultúrákövetítés intézményévé nőhetett ki magát. Ezen fogyasztói kereslet folyamatosága is jelentős szerepet játszott a film műszaki, technikai, tartalmi, műfaji és formanyelvi elemeinek rendkívül gyors fejlődéséhez.

A hangosfilm megjelenését Magyarországon a kinematográfus szakma erőteljes tartózkodással fogadta. A Magyar Mozgóképengedélyesek Országos Egyesülete 1929 májusában egyenesen megtiltotta, hogy tagjai az 1929/1930-as játékidényben áttérjenek az új technikára. A tiltó határozat ellenére 1929. szeptember 19-én a Fórum-filmszínházban megtörtént az első bemutatkozás. A sort még abban az esztendőben több vidéki város követte, pl. Győr,

Sopron, Baja, Kaposvár, Szekszárd, Békéscsaba, Budafok, Gyöngyös, Keszthely, Rákosszentmihály, Hatvan (DARVAS GY. 1930).

A terjedés sebességét mutatja, hogy egy évvel később, 1930-ban már a magyar mozik több mint 10%-a tért át a hangosfilmek vetítésére. Az immáron általánossá vált szórakozási, ismeretszerzési eszközt, a néma mozgóképet érintő innováció európai elterjedése Angliában és Hollandiában volt a legdinamikusabb. Egyetlen esztendő leforgása alatt mozihálózatuk egyharmada állt át a hangosfilmre. Németországban ugyanezen idő alatt a filmszínházak 27,5% Ausztriában 22,6%-a újult meg. Hazánk 10,5%-os értékkel Finnország (13,2%), Franciaország (13,1%), Svájc (13,1%), Lengyelország (11%) és Norvégia (10,3%) társaságában a derékhadhoz tartozott. E tekintetben nagyságrenddel megelőzve Itáliát (3,2%), Spanyolországot (6,1%) és Svédországot (7,3%) (JASON, A. 1935).

A magyar mozihálózat az 1930-as évek derekán

Az 1929. és 1935. évi adatszolgáltatás közötti fél évtized alatt jelentős mértékben átrajzolódott a működő magyar mozik struktúrája. Az új technikára való átállás költségei, a mind magasabb műszaki követelmények, a gazdasági válság fogyasztási szerkezetet befolyásoló volta egyaránt szerepet játszhattak a piaci szelekció felerősödésében, amely a hálózat erőteljes csökkenéséhez vezetett. A tendencia egyébként nem kizárólag magyar jelenség volt. Európában hasonló folyamat játszódott le a filmszakmai szempontból vezető államok közül Németországban, Franciaországban, Spanyolországban, Svédországban. Ellenkező trend érvényesült Angliában, Olaszországban, Ausztriában, Lengyelországban (JASON, A. 1936).³

A magyar mozipark zsugorodását kiváltó tényezők között minden bizonnyal nem kis jelentősége volt a hálózatfejlesztés korábbiakban már bemutatott gyakorlatának, nevezetesen az eredetileg nem e célt szolgáló létesítmények átépítése, átalakítása során megtett műszaki, technikai, esztétikai engedményeknek. A korabeli szakmai sajtó emellett a szakmai, technikai hozzáértés színvonalát is kárhóztatta (CSUZDEA V. 1936).

Módosította a hazai moziállományról alkotható mennyiségi képet a statisztikai mérés és elemzés szemlélet-, ill. paradigmaváltása. Az 1930. évvel bezárólag az adatfelvétel az október 1-jén jogérvényes hatósági engedéllyel rendelkező játszóhelyekre terjedt ki, s az üzemelő mozik közé sorolta az időszakos (nyári vagy téli üzemű), valamint a kertmozikat is. 1935-ben az adatszolgáltatás július 1-jei állapotot rögzített, s nem sorolta a működők közé a szünetelő és

³ A szerző Magyarország esetében is a hálózat bővüléséről tájékoztat. Az általa közölt adat (632 mozi) valós voltát egyetlen hazai publikáció sem támasztja alá. A szerző egyébként forrást nem jelölt meg.

a zártkörű üzemeket. Az adatszolgáltatás legfontosabbnak tartott tapasztalatait bemutató közlemény (JÁNKI Gy. 1936) a szünetelés okait (átalakítás, időszaki üzemelés, egyéb ok) nem vizsgálja, nem ad közre megyesoros információkat sem. Mindezek következtében a különböző állapotok összehasonlíthatósága érdekében, ill. a mozik térszerkezetének megrajzolásában a tanulmány „Elvi, módszertani kérdések” c. fejezetében említett rekonstrukciónak kiemelt jelentősége van. A statisztikai adatszolgáltatás nehézségei, szakmai, terminológiai, szervezési problémái egyébként még a későbbiekben is fennálltak.⁴

Az 1935. évi adatfelvétel hazánkban 410 működő, rendes üzemű mozit regisztrált. Azok 85,9%-a már hangosfilmet vetített (5. táblázat).

5. táblázat. A mozik jellemző adatai igazgatási településkategóriák szerint, 1935

A település		Van működő mozi	A mozik száma	Közülük némafilmes
típusa	száma			
Főváros (Budapest)	1	1	75	–
Törvényhatósági j. város	10	10	23	–
Megyei város	44	44	70	–
Egyéb község	3362	228	242	25
<i>Összesen:</i>	<i>3417</i>	<i>283</i>	<i>410</i>	<i>25</i>

Forrás: JÁNKI Gy. 1936; LAJTA A. 1936.

Az adatok tanúsága szerint a mozik száma öt esztendő alatt több mint egynegyedével, az 1929. évi bázis 73,9%-ára csökkent. Hasonló apadás érzékelhető az ellátott települések számában. A folyamat kizárólag a rurális térségeket, az igazgatásjogi értelemben vett község településkategóriát érintette. Az innovációval nem érintett 25 mozit is e körben rögzítette a statisztika. A hálózat zsugorodása természetesen érintette a településhierarchia valamennyi magasabb szintjét is, de esetükben az ellátottak köre változatlan maradt, legfeljebb egyes helyeken a kínálat szűkült a piaci szereplők számának változása miatt.

Némileg árnyaltabb képet nyújt a mozgókép élvezetének lehetőségében pozíciót vesztő településekről a lakosságszám szerinti vizsgálat (6. táblázat). A hiányos adatok ellenére jól érzékelhető, hogy az 1930-as évek első felében lejátszódó folyamat vesztesei elsősorban a tízezer lakosnál kisebb települések, amelyek körében a városias életminőség infrastrukturális és intézményi elemei, a magasabb szintű egészségügyi, kulturális, oktatási, kereskedelmi, pénzügyi stb. szolgáltatási funkciók már szórványosan (részben vagy hiányosan), esetleg egyáltalán nincsenek jelen.

A mintegy 90 ellátatlanná vált település – eltérő mértékben – az 1 és 10 ezer lakosú települések kategóriájából került ki. Az ezer lakoson aluliak csoportjában a

⁴ A kérdéskörrel a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal könyvnyomatos napilapja, a köztudatban STUD-ként ismert Statisztikai Tudósítások (szerk. MÓRICZ M.) 1941. január 13-ai száma adott közre elemzést.

6. táblázat. A magyar mozihálózat megoszlása településcsoportonként, 1935

A települések		Mozival rendelkezik	Index az 1929. év %-ában	A mozik száma	Index az 1929. év %-ában
lélekszám szerint	száma				
1000 alatt	1705	1	16,7	1	16,7
1001–2000	8585	10	n. a.	10	31,3
2001–5000	582	72	n. a.	73	50,3
5001–10 000	161	94	n. a.	96	85,0
10 001–20 000	66	61	100,0	71	98,6
20 001–50 000	33	33	100,0	50	80,6
50 001–100 000	9	9	100,0	28	140,0
100 001–1 millió	2	2	100,0	6	54,5
1 millió felett	1	1	100,0	75	79,8
Összesen:	3417	283	75,3	410	73,9

n. a. = Nincs, vagy nem számítható ki 1929. évi adatokból.

Forrás: JÁNKI Gy. 1936, KSH, saját számítás.

működés beszüntetése 5. jobbára fürdő-, ill. nyaralóhelyül szolgáló községet érintett, ahol a belügyminiszteri rendelet főszabálya ellenére mind kulturális, mind gazdasági szempontokból – régi jogon – 1929-ben még üzemelt a mozi (DARVAS Gy. 1930). A legnagyobb állományvesztés az 5 ezernél kevesebb lakosú csoportban észlelhető, ahol a mozgókép megjelenésében testet öltő eredeti innovációs hullám utolsó szakaszában létesültek a játszóhelyek. A telítődés/túltelítődés tényét, valamint azt, hogy az újdonság még a potenciális felvevő területen is túlterjeszkedett, erősíti e játszóhelyek tiszavirág élete. A 40%-os gyarapodás következtében az általános tendenciával ellentétes folyamat játszódott le az 50–100 ezer lakosú városokban.

Az 1935. évi statisztikai adatszolgáltatás tapasztalatait feldolgozó közlemény (JÁNKI Gy. 1936) – a kutatás jelenlegi állása szerint egyetlen fellelhető dokumentum – alapján, annak a korábbiakban már említett hiányosságai következtében, sem helyi, sem területi analízis nem végezhető. Megfelelő kritikai kezeléssel viszont ez az elemzés a LAJTA A. (1936) által szerkesztett, részben írt és kiadott évkönyv adatbázisán végrehajtható. Az adatbázis 426 település és településrész mozgóképüzemeiről tartalmaz igazgatási, szakmai, technikai, működési információkat. Az erre alapozott munka elfogadható voltát az igazolja, hogy az adatbázis JÁNKI Gy. (1936) által használt terminológiai elvek és rendszerezés szerinti leválogatása, valamint az igazgatási, geográfiai pontatlanságok HAJDÚ-MOHAROS J. (2000) munkája alapján történő kiszűrése után összességében a Magyar Statisztikai Szemlében megjelent, többször meghivatkozott közlemény adataival szinte azonos értékeket kapunk. Az eltérés: 1 működő mozi, 1 település. Az így rekonstruált állapot 411 (ebből 331 vidéki) mozi területi eloszlását a 3. ábra mutatja be.

A legtöbb ellátott település változatlanul a minden tekintetben (terület nagysága, népesség és települések száma) rangsort vezető pozícióban lévő Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyében volt. Ezen belül is szembeszökő a főváros környezetében kialakult rendkívül erős koncentráció, amely a Budapest körüli agglomerációs folyamatra, különösen a 20. sz. első harmadában jelentősen javuló közlekedési térkapcsolatokra

vezethető vissza. A kópiaellátásban, általa a fogyasztási éhség ébren tartásában ugyanis a minőségi térkapcsolatoknak kitüntetett jelentősége volt és van napjainkban is. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy e térség része volt Magyarország 30 ezer lakos feletti legnépesebb településeinek közel egynegyede (Kispest, Pestszenterzsébet, Újpest, Pestszentlőrinc), mellettük további, tízezer fölötti városok és községek (Budafok, Csepel, Gödöllő, Monor, Pestújhely, Rákosszentmihály, Sashalom, Soroksár, Vác, Vecsés), amelyek népességkoncentrációjuk okán képesek voltak folyamatosan produkálni a felvevőpiacot.

Jól érzékelhető a Tiszántúlon, főként annak D-i részén a Dunántúlt meghaladó koncentráció, ami mögött nagy valószínűséggel szintén településszerkezeti sajátosságok húzódnak meg. Az aprófalvas, városhiányos és a hierarchia magasabb szintjeihez tartozó városokat nélkülöző megyék (Abaúj-Torna, Somogy, Sopron, Vas, Zala, Zemplén) kevésbé ellátottak, mint a városodottság magasabb fokán álló, ill. a nagy- és óriásfalvas társaik (Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok, ill. Békés).

A bekövetkezett változásokat a központi szerepkörök szerinti hierarchia szemszögéből vizsgálva még jobban kidomborodik, hogy a mozik számának csökkenése leginkább a rurális térségekben okozott ellátatlanságot. A településhierarchia csúcsán lévő regionális központokban, a megyeszékhely szintű városok, a középvárosok egyetlen fejlettségi csoportjában (teljes, részleges, hiányos) sem keletkezett ellátási hiány. A játszóhelyek e kategóriákban mérhető 20%-os csökkenése zömmel a zártkörű üzemek, az oktatási intézmények korábban moziként nyilvántartott vetítéseinek tényleges megszűnéséből vagy – a paradigmaváltásból fakadó – statisztikai értelmű figyelmen kívül hagyásából is adódhatnak. E feltételezés Debrecen, Pécs, Eger, Esztergom, Vác esetében egyértelműen beigazolóódik. A járási székhelyek (teljes értékű kisvárosok) körében a Zircen beindult műsorszolgáltatás következtében megszűnt az ellátatlanság. A hiányos funkciójú járási székhelyek (kisvárosok) csoportjában a mozi nélküli települések sora Jászapátival, az elemi központokban Biharkereszteszel, Csengerrel, Hajdúdoroggal, Lentivel és Szobbal bővült. Valamennyi további, mintegy 80 települést érintő megszűnés a falvakban történt.

Összességében a mozi és a mozival ellátott települések számának csökkenésével a hangosfilm korszak első fél évtizedében a lakhelyén járhatott moziba Magyarország lakosságának 52,4%-a (a csökkenés 1929-hez viszonyítva 3,4%), vidéki (főváros nélküli) lakosságának 46,1%-a (a csökkenés 3,9%).

Az átlag mögötti szóródás terjedelme 8,5 százalékponttal csökkent. A szélső értékek: 11% (Abaúj-Torna) és 85,4% (Csongrád megye) (4. ábra). Tizenhétre nőtt az országos átlag alatti ellátottsággal rendelkező megyék száma. Nem történt érdemi elmozdulás négy esetben. Abaúj-Torna, Győr-Moson és Pozsony, Vas, valamint Veszprém megye őrizte gyenge, ill. viszonylag gyenge pozícióját. 1–5 százalékpontos a csökkenés tíz megyében (Baranya, Borsod, Gömör és Kishont, Csongrád, Heves, Nógrád, Pest-Pilis-Solt-Kishont, Somogy, Sopron, Tolna és Zala), mínusz 5–10% Szatmár, Ugocsa és Bereg, Zemplén, Hajdú megyékben, meghaladja ezt az értéket Bács-Bodrog, Békés és Fejér megye. Nagyságrendet képvisel Csanád, Arad és

Torontál (-21%) mellett Szabolcs megye pozíciójának romlása (-54,4%). Ellentétes trend érvényesült Jász-Nagykun-Szolnok (+2%), Bihar (+7,1%) és Komárom (+8,3%) megyében. A különbségeket a 4. ábra szemlélteti. A grafikus kiemelés a telítettség fokát hivatott érzékeltetni

Összegzés

Milyen tapasztalatok szűrhetők le a néma- és hangosfilm korszak közötti átmenet időszakára?

1. A hangosfilm megjelenése a magyar mozihálózatot az innováció terjedésének utolsó fázisában, a telítődés (túltelítődés) korszakában érte. Olyan időpontban, amikor a hálózat fejlődése, fejlesztése a centrumokról az agglomerációs térségeken keresztül már a perifériákra tolódott át. Erre utal, ha a szolgáltatás piaci helyzetét a termékciklus oldaláról közelítjük meg. A piaci érettség és a hanyatlás szakaszhatárán létet bizonyítja a növekvő hálózat és a csökkenő felhasználás (több mozi, kevesebb látogató), az árrugalmasság stb. (RECHNITZER J. 2002).⁵

2. Az új innováció centruma – az első megjelenések figyelembe vételével – Budapest volt, mellékcentrumai pedig az agglomerációjához tartozó települések (Budafok, Rákosszentmihály), ill. a településhierarchia magasabb szintjéhez tartozó városok (Győr, Sopron, Baja, Békéscsaba), ahol a tulajdonosok – minden bizonnyal – nagyobb innovációs affinitással és megfelelő tőkével rendelkeztek.

3. A hangosfilmben testet öltő innovációs hullám átrajzolta a magyar mozihálózat térstruktúráját. Az előző hullám későn jövőinek egy részét el sodorta. Jelentősen (26,1%-kal) csökkent a játszóhelyek száma. A mozi városi (városias) intézmény (szolgáltatás) mivolta megerősödött. Az újonnan bekövetkezett ellátatlanság elsősorban a rurális térségeket érintette.

4. Az innováció megjelenése az európai magterületekkel Anglia, Hollandia, Németország, Ausztria egyidejű volt, terjedésének dinamikája a dérkhadéval (Finnország, Franciaország, Svájc stb.) azonos értéket mutatott.

5. A hangosfilm megjelenése és elterjedése hazánkat – miként az egész világot – egy rendkívül erős gazdasági krízis idején érte. Hogy az 1930-as évek derekán működő mozihálózat kialakulásában milyen mértékben volt szerepe az új innováció piaci szelekciójának, milyen mértékben a gazdasági válság fogyasztási szerkezetre gyakorolt hatásának, patikamérlegben nem mérhető. A kettő együtt hatását tagadni viszont aligha lehet.

⁵ Az elemzésben erre nem tértünk ugyan ki, lévén annak céljai között nem szerepelt, de 1927-ben Magyarországon az átlagos helyár 1,- pengő volt, 0,34 és 1,66 pengő közötti szóródással. A legolcsóbb jegyek átlagára 0,34 pengő volt, 0,16 (Budapest) és 0,80 (500-nál kevesebb lakosú község) közötti szóródással. A legdrágábbak átlagára 1.66 pengő, 1,- (501 és 1000 lakosú község) és 3,50 (Budapest) pengő közötti szóródással (DARVAS GY. 1928).

IRODALOM

- BELUSZKY P. 1973. Adalékok a magyar településhierarchia változásaihoz, 1900–1970. – Földrajzi Értesítő 23. 1. pp. 121–142.
- BORSOS Á. 2005. A magyar mozihálózat kialakulásának társadalomföldrajzi vonatkozásai. – In: PIRISI G.–TRÓCSÁNYI A. (szerk.): Tanulmányok Tóth Józsefnek a PTE Földtudományok Doktori Iskola hallgatóitól. PTE TTK Földrajzi Intézet és PTE Földtudományok Doktori Iskola, Pécs, pp. 27–34.
- CSUZDEA V. 1936. Miért mentek tönkre a vidéki mozgóképszínházak? – Filmkultúra 3. pp. 9–10.
- DARVAS GY. 1928. Magyarország mozgóképüzemei 1927-ben. – Magyar Statisztikai Szemle VI. 7. pp. 812–831.
- DARVAS GY. 1929. Magyarország mozgóképüzemei 1928-ban. – Magyar Statisztikai Szemle VII. 11. pp. 1173–1184.
- DARVAS GY. 1930. Magyarország mozgóképüzemei 1929-ben. – Magyar Statisztikai Szemle VIII. pp. 833–844.
- FRISNYÁK S. 1999. Magyarország történeti földrajza. – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 213 p.
- GYALAY M. 2005. Magyar igazgatástörténeti helységnevélexikon. – Arcanum, Budapest, CD-ROM
- HAJDÚ-MOHAROS J. 2000. Magyar településtár. – Kárpát–Pannon Kiadó, Budapest, 788 p.
- JÁNKI GY. 1936. Magyarország mozgófényképüzemei 1935-ben. – Magyar Statisztikai Szemle XIV. 8. pp. 715–723.
- JASON, A. 1935. Handbuch des Films 1935/36. – Verlag Hoppenstedt & Co. Berlin, 144 p.
- KÁRMÁN B.–PÉK D. (szerk.) 1919. Almanach. A magyar kinematográfia évkönyve. – Budapest, 214 p.
- LAJTA A. (szerk.) 1928. Filmművészeti Évkönyv. – A szerző kiadása, Budapest, 271 p.
- LAJTA A. (szerk.) 1930. A filmművészet évkönyve. – A szerző kiadása, Budapest, 295 p.
- LAJTA A. (szerk.) 1936. Filmművészeti Évkönyv. – A szerző kiadása, Budapest, 306 p.
- Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára. – Rudolf Mosse Rt., Budapest, 1931.
- MÓRICZ M. (szerk.) 1941. STUD (Statisztikai Tudósító). 9. 9. pp. 3–5.
- RECHNITZER J. 2002. Az innovációk földrajza. – In: TÓTH J. (szerk.): Általános társadalomföldrajz. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, pp. 219–247.